

Por és buborék (József Attila és Kölcsey)

„...a dal szüli énekesét” – tanultuk Babbitstól. Bizonyára így van, ha nagyon szép a dal, és az énekes a választottak közül való. Nem lehet azonban egyszerű ez a dolog – a dal előbb magamagát kell, hogy megszülje, és csak ahogy ki-gombolyodik vershelyzetből, zenéből, gondolatból, ahogyan formai emlékek, fogalmi ismeretek, irodalmi hagyomány, az olvasóval folyó párbeszéd reménye létrehozzák a szöveget, csak akkor, e nehéz műveletek során születik a költő. Ez természetesen nem követhető, nem racionalizálható, nemhogy az olvasó, gyakran az alkotó számára sem feltárható folyamat. Már annak is örülni kell, ha a mágikus elegy egyik-másik elemét szeparálni és azonosítani tudjuk. Ha esetleg a forma mentén elindulva eljutunk a folyó egyik forrásához.

A „Költőnk és Kora” (vagy „... kora” – kisbetűvel írva) keletkezésének külső körülményeiről meglehetősen sokat tudunk. Tverdota György¹ részletesen leírja, hogyan jött létre a vers Ignotus Pál sürgető kérésére, hogyan került fölé a Hatvany Bertalannak szóló ajánlás. Németh Andor² és Déry Tibor zene és szöveg versengő kialakulásáról tudósít, ahogyan az első vázlatos kéziratban a leírt néhány szó között megjelentek a megtalálásra várók ritmusát kijelölő „tálformájú félkörök, rövid vízszintesek”. Buzdításra, megrendelésre alkotott remekmű – fölöttébb ironikus helyzet, erre a vers első két sora emlékezteti a beavatott olvasót. A további sorok aligha. Mert a vers iróniája a helyzetben áll, maga a szöveg erről – a bevezető nyelvváltógetésen túl – nem mond sokat. A vers megértéséhez nem kell a keletkezés körülményeit ismernünk. Épp csak a mosolya lesz annak halványabb, aki erről semmit sem tud.

A vers formája rendkívül igényes, zeneinek halljuk a szépen alászálló trocheusokat, ritka választékossággal csengenek a rímek. Vas István³ emlékszik rá, hogy József Attilával való barátsága idején hallott egy sárospataki diáknótát, a „Bor, bor, bor” kezdetűt, amelynek hosszabb sorai: „Kitől az úr szenvedelmes, / A leány meg engedelmes”, őt a „Költőnk és Kora” ritmikájára emlékeztették. A nótát József Attilának is hallania kellett. A ritmus egyébként Vörösmartynál is előfordul: „Haj, haj, haj, [...] Bomlott fürti tengerében / Hattyúvállak fürdenek benn”. Vas István szerint a diáknóta volt a vers ritmikai előképe.

A soha fel nem deríthető igazság felderítésében előbbre jutunk talán egy lépéssel, ha a ritmus mellett a rímelhelyezést, tartalmat, képanyagot, vershely-

zetet is szemügyre vesszük. Találunk talán a diáknótánál közelebbi rokont is. Kölcsey verse, a *Vanitatum vanitas?* A formai összehasonlítás csábító. A József Attila-vers ritmusa négyes és negyedfeles trocheus, kivéve a versszakokat záró három szótagos (négymorás? szintén trocheusként értelmezhető?) sorokat. A rímképlet: *ababccb*. Kölcseynél a sorok ugyancsak négyes és negyedfeles trocheusokból állnak, ő az egész versen át kitart e mellett a ritmus mellett, a rímképlet pedig: *ababccdd*.

Egyébiránt más magyar költő is használta ezt a metrumot elvont gondolatok közlésére. Vajda János például:

Hátha minden e világon,
Földi életem, halálom
Csak mese, csalódás, álom?...
(*Nádas tavon*)

Hasonló hangú másik verse, *A vaáli erdőben* is ezt a dallamot követi. A gondolattal a rokonsággal első rátekintésre is abban áll, hogy nem lehetünk biztosak, vajon Kölcsey trocheusra gondolt-e. Könnyen tekinthetjük a sorait hangsúlyosnak is. Ahogy persze József Attila sorait is – ezeket talán egy kicsit kevésbé könnyen. Mert, hogy: „félkörök és vízszintesek”. De hát az ereszkedő időmértéket mindig hajlamosak vagyunk hangsúlyosnak hallani. Hangsúlyosnak is hallani. A biritmizálásról viszont örömmel tudjuk, hogy az fontos része a nemzeti vagyonnak. Klasszifikációs viták helyett, ha a hallásunkra bízunk magunkat, remélem, más is felismeri a két lejtés rokonságát.

(Egyvalaki már felismerte: rossz lelkiismerettel írom le, hogy olvastam én már erről a rokonságról valakinél a közeli múltban. Csak nem tudom kinél. Pedig illő volna hivatkozni rá.)

Véletlen-e, hogy mind a két költő harmincharmadik évében járt, amikor a versét írta? A számmisztika persze nem tudomány (még kevésbé logika), tekintsük az egybeesést pusztá adaléknak. De hát – így van.

Már fontosabbnak látszik az a kérdés, hogy Kölcsey milyen helyet foglalt el a harmincas évek irodalmi köztudatában. A század elején őrá mint költőre alig, inkább mint morális instanciára hivatkoztak. Az érdeklődés azonban feléje fordult az évtizedekkel. Szerb Antal⁴ tanulmánya 1928-ban, Halász Gáboré⁵ 1938-ban jelent meg, ez erősítette is, jelzi is a versolvasói tájékozódás irányát.

Életutak egymástól jobban nem térhetnének el, mint Kölcseyé és József Attiláé. Szatmár és Ferencváros, nemesi kúria és külvárosi Pest, szigorú közpálya és állandó egzisztenciális bizonytalanság, éteri szégyenlősség és kemény szókimondás – mi dolga lehetett az elmebajában elmerülőnek a falusi gazdaságába szégyenkezve behízóval? Erre aligha lehet válaszolni. De itt van két vers, két töredék; bal oldalra a József Attiláét, jobb oldalra, a Kölcseyét másoltam. Mindketten röviddel haláluk előtt írták őket.

[TÖREDÉK]

Édesanyám, egyetlen, drága,
te szűzesség kinyílt virága
önnön fájdalmad boldogsága.
Istent alkotok (szivem szenved)
hogy élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogy jó legyenek s utánad menjek!

1937. okt.–nov.

SZÉP ERDÉLY...

Töredék

Szép Erdély barna fürtű
Leánya, hú anyám,
Tekints az égi laktól
Még egyszer vissza rám.
Im elhagyott hazádon
Pusztúlat átka leng;
Erdély ledőlt, s fölötte
Fiad keserve zeng.

1838

Jóformán még a százévnnyi korkülönbséget is nehéz észrevenni. Itt nincsen félhomály a szobakonyhán, százláb súrolókefékről sincsen szó, ez bizony a vallásos áhítat, sőt a katolikus Mária-kultusz nyelve. Ilyen messzire a protestáns Kölcsey nem ment el, az ő versében az égi lak inkább költői fordulat, mint jele az üdvösségbe vetett hitnek, ami után József Attila nyíltan vágyakozik. A tizenkilencedik századi költő közügyben fordul a régen elvesztett anyához, a huszadik századi a mennyszágba indulna utána. Furcsa az eltérés iránya! Mégis, ennek a két versnek a párhuzamos volta már csak több pusztta véletlennél.

És a másik két vers, amelyekről eddig beszéltünk? A vershelyzet iróniája, amely a „*Költőnk és Kora*” születésének körülményeiből fakad és kihallatszik az első sorokból, tükre lehet-e a *Vanitatum vanitas* helyzetének? Z. Kovács Zoltán⁶ könyvének első részében a Kölcsey-verset elemzi. Toldyt idézi: már ő is „a szenvedései fölé emelkedő lélek keserű humorá”-ról ír. Z. Kovács igen alapos elemzésének végső megállapítása szerint pedig „az ironia az értelmezésben van”. Nem a szövegben, hanem abban az élethelyzetben, amelyben a szöveg megszületett.

Ennyi bátorítás elegendőnek látszik ahhoz, hogy meg merjük érinteni a szövegeket. Kezdjük a versek címén!

„KÖLTŐNK ÉS KORA”

VANITATUM VANITAS

A cím idézi a szöveget, a szöveg a címet. József Attilánál nyilvánvaló módon, fogócskázó idézőjelekkel, Kölcseynél latinba-magyarba elbújtatva – de hát ki az a táblabíró vagy fiskális, akinek ez gondot okozhat? Alliteráció itt is, ott is. Igaz, az egyik Szent Jeromosnak köszönhető, ez azonban mit sem változtat a hangzáson.

Az első sor mindkét versben azt a szöveget ajánlja, amelyből az idézet származik: a verset magát az egyik, a Prédikátor könyvét a másik.

Ime, itt a költeményem

Itt az írás, forgassátok

Kölcsey a bibliai mondást alaposan kifejti. Az első versszakban szinte megismétli csak a Prédikátor szavait a természet hiábavaló körforgásáról (megváltoztatva némileg azok értelmét mert, „hitványságot” is emleget, még ha ez a szó az ő idejében más jelentést hordozott is, mint manapság), az idemásolt második versszakban aztán már kiterjeszti a tételt az emberiség egész történetére.

Ugy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora...

A történet röpülése
Csak egy sóhajtás lengése;
Pára minden pompa s ék:
Egy ezred egy buborék.

Ugy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;

József Attila az első versszak második felében fordul az emberi történelemhez. Igaz, ő a jövőről beszél, nem a múlttól. Egy ravasz enjambement segítségével azonban ő sem mond erről mást, mint Kölcsey. Mert a „semmi” ugyan grammatikailag az éppen íródo versre vonatkozik, a hangzás azonban mégis arra kényszerít bennünket, hogy a világra gondoljunk. Amely táguló világ éppen úgy leng, mint Kölcsey röpülő története, a semmi pora pedig úgy szállong a versben, mint az idő buboréka.

A képet ebben a szakaszban József Attila a korszerű kozmológiából merítette. A következőben ezt aztán kissé részletesebben is kifejti.

Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt,
a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad.

Mert mozogjon avagy álljon
E parányi föld veled,

Tverdota⁷ tanulmányaiból tudjuk, hogy kozmológiai kérdésekkel mennyire alaposan foglalkozott a költő, olvasta Jeans, Eddington, sőt Einstein ismeretterjesztőnek szánt, de csöppet sem könnyen érthető könyveit („gemeinverständlich” – közérthetetlenül előadva, gúnyolódott Einstein a maga szövegén), még Bergsonig is eljutott. (Ahogyan más verseiben meg csillagászat és atomfizika jól megértett analógiája bukkan fel.⁸) Kölcsey is csillagászatról ír: a dilemma, amelynek megoldása éppoly hiábavaló, mint minden egyéb, amit a vers elősorol, a ptolemaioszi és a kopernikuszi rendszer közti választás. Nem is lehetett ez pusztán egy a sok hiábavalóság közül, a szépen emelke-

dő vers utolsó szakasza kezdődik ezzel a kérdéssel. Más dolog már, hogy József Attila természettudományos ismeretei nagyon modernek, Kölcsey pedig egy akkor már évszázados kérdést emleget föl. Jó lenne tudni, hogy mennyire volt a csillagászat oktatása korszerű abban az időben Debrecenben. A kolégium múzeumi anyaga mindenesetre arra utal, hogy jól képzett természettudósok voltak a professzorok között.

A következő szakasz József Attilánál, a következő sorpár Kölcseynél ebben a fogalomkörben mozog, fejlődik.

Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy Úrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.

Lengjen fényben, vagy homályon
Hold és nap fejünk felett,

Az egyik költőnél a lélek száll a világegyetem felé, magával ragadva a testet. Mint a léggömb. Amelynek kosaráról szó nélkül is tudjuk, hogy leng. Akár a hold és a nap a másik költő versében.

Jöjj barátom, jöjj és nézz szét.
E világban dolgozol
s benned dolgozik a részvét.
Hiába hazudozol.

„Huszt”

A „*Költők és Kora*” ebben a versszakban olyan fogalmakat idéz meg, amelyek mindkét vers eddigi szóhasználatától elütnek. Figyelem, munka, együttérzés, őszinteség... ez a reformkor hangja. Talán éppen Kölcseyé pályája második szakaszában, mikor a *Husztot* írta. Borbély Szilárd⁹ idézi egy Szemere Pálnak küldött levelét a vers írásának idejéből: „Az ifjúság, édes Palim, elszállott, s a férfiú ezer dolgokat fog tehetni és kiállhatni, amikre az ifjú nem bírt elég erővel.” Ezért – ezért is – ír Borbély a vers kapcsán világszemléleti fordulatról. A vers a fiatal kor eszményeiről, az eszmények kritikájáról és az eszmélkedő kiábrándultságáról szól. Innen a vers belső iróniája. A fordulatot egyébként az életrajz tényei is alátámasztják: hiszen a húszas évek második felére esett az, amit a költő közpályára lépésének szokás nevezni.

A *Vanitatum vanitas* megírása után Kölcseynek még tizenöt éve volt hátra az életéből, és biztosan többet is remélhetett. A „*Költők és Kora*” megírása után József Attilának már tizenöt hete sem volt hátra az életéből és biztosan nem remélhetett többet. A Kölcsey-vers egyoldalú, kiábrándult iróniáját a rákövetkező tevékeny életút, a keserű patriotizmus, a *Huszttól* a Zrínyi-versekig nyúló költői pálya egyenlíti ki. A vers egyoldalú, az életmű teljes.

József Attila tudta, hogy ilyen kiegyenlítésre neki sem ideje, sem ereje nincsen. A versben szállongó semmit magában a versben kellett megfellebbeznie,

hogy költemény és személyiség egyensúlya helyreálljon. A munkáról és részvétéről szóló versszaknak a párja a java későbbi Kölcsey-versek.

Aki kardot von, kard által vész el – a bibliai ígére gondolnia kellett volna Kölcseynek. Ő egy bírálatában átírta Csokonai verseit; az ő versét meg Bajza írta át, mint azt Borbély könyvéből megtudtam. Azzal a fontos különbséggel, hogy a Csokonai-versek rosszabbak, a Kölcsey-vers meg jobb lett a korrigáló toll nyomán. Borbély szerint ugyanis a versnek három, egymástól jól megkülönböztethető rétege van: a szónoki (felszólító módú), a filozófiai (személytelen szerkezetű) és a példatár (szerkesztetlen). Bajza igazából a példatárat hagyta el a szövegből.

A vers ettől valóban jobbá vált, de egy fontos funkcióját elvesztette. Ezek a kihagyott szakaszok, amelyekre most csak egy-egy sor kíván emlékeztetni, azokat az olvasókat keresik, akikre számít a költő. Meghatározza azoknak a körét, akikhez szólni akar, akiknek a műveltségi anyagát alkalmasnak gondolta a vers megértésére. Egy baráti kör hívószavai ezek. Kollégiumot végzett megyei tisztviselők, antik auktorokon nevelkedett nemesemberek, művelt honoráciorok közül válogat ezzel a névsorral. Kölcsey bizonyára sokkal műveltebb volt annál, mint amit ez a példatár sugall. De egy nyelven akart beszélni a vers remélt olvasóival.

Nem való ez, nem is álom,
ugy nevezik, szublimálom
ösztönöm...

Plato s Aristoteles.
.....
Demosthén dörgő nyelvével
.....
Xenofon mézbeszédével
.....
Pindár égi szárnyalása
.....
Phidias amit farag
.....
A vég, melyet Sokrat ére
Catonak kihulló vére,

Ahogy József Attila is. Ő három sorra szorította össze a hívószavait. A pszichoanalízis idézett műszavára nagy szükség talán nincsen is a szövegben. De hát: álom, szublimálás, ösztön... erre csak felkapja a fejét az, akit olvasói közt szeretne látni. A baráti kör, akikkel beszélni akar. Tudjuk, hogy nem voltak valami számosan. De mind művelt polgár, többnek közülük hivatása a lélektan, a többi pedig még inkább intellektuális és társasági kötelességének érzi, hogy folyékonyan beszélje a freudi idiómát. Ez persze kizárást is jelent: másokra nem számít, most már, az út végén biztosan nem számít. „Csak az olvassa versemet...”

A halál nem hiábavaló, nem hiúság, nem is a semmi pora. Ellenkezőleg, ez az, ami mellett minden hiúságnak és semmiségnek látszik. Kölcsey holdfény és gyertyavilág mellett, rózsailatban érzi meg a végső fuvallatot.

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.

Holdvilág csak boldogságunk;
Füst a balsors, mely elszáll;
Gyertyaláng egész világunk;
Egy fúvallat a halál.
Vársz hírt s halhatatlanságot?
Illat az, mely tölt virágot,
És a rózsát, ha elhúll,
Még egy perccel éli túl.

József Attila szelíd napnyugta tájban hallgatja a füvek gyászát, látja megboldogulni és oszlásnak indulni a dombokat. A halál szót ő nem írja le. A kihűlő, színét váltó vér és az utolsó két sor rémületesen zenélő puhasága eligazít bennünket. Amihez hasonló, az *l* hangoknak köszönhető légyságot egy másik versből, éppen nem rémületesből, hanem nagyon is nyájásból, már régtől fogva ismerünk. Petőfi is őszi dombok között hallgatja a fák lehulló lehelének lágy neszt.

Kölcsey még két versszakot fűz ezután a vershez, idéztünk is már ezekből néhány sort. Fontosakat. De a „Hát ne gondolj...” és „Mert...” szakaszkezedek óhatatlanul tankölteménnyé teszik ezt a nagy verset.

József Attila nem tanít, búcsúzik. Ennyit szól: „Alkonyul.”

Köszönettel tartozom Tverdota Györgynek a szakirodalommal kapcsolatos tanácsaiért.

1 TVERDOTA György, „Mindenség a semmiségbe” = József Attila „Költőnk és Kora”, h. n., Magyar Helikon, 1980.

2 NEMETH Andor, József Attila, Bp., Cserepálvi, 1944.

3 VAS István, *Giusto-rubato* = József Attila „Költőnk és Kora”, h. n., Magyar Helikon, 1980.

4 SZERB Antal, *Kölcsey = Uő, Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Révai, 1946.

5 HALÁSZ Gábor, *Kölcsey iróniája*, Protesztáns Szemle, 1938, 451–454.

6 Z. KOVÁCS Zoltán, „»Vanitatum vanitas« maga is a humor”, Bp., Osiris, 2002.

7 TVERDOTA György, *József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979/2, 398–422.

8 SCHILLER Róbert, *Az asztrológus és az űrhajós = Uő, Egy kultúra között*, Bp., Typotex, 2004.

9 BORBÉLY Szilárd, *A Vanitatum vanitas szövegvilágáról*, Fehérgyarmat, A Kölcsey Társaság füzetei, 1995.